

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Ф. ВОВКА В ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

У червні 2003 р. минуло 85 років з дня смерті Федора Вовка (1847–1918), основоположника української антропології. Фахову освіту вчений здобув в Антропологічній школі при Паризькому антропологічному товаристві, де слухав лекції провідних французьких антропологів Л. Манувріє, Г. де Мортільє, А. Філоля, П. Торінара, Ш. Летурно, А. де Мортільє. 1896 р. Ф. Вовк став членом Паризького антропологічного товариства, брав участь у засіданнях товариства, особливо під час обговорення нової класифікації людських рас (автор – французький антрополог Й. Денікер) і місця в ній українців.

Наукова робота Ф.Вовка в царині української антропології почалася з виступу на засіданні Паризького антропологічного товариства 1897 р. – презентації виданої у Львові 1894 р. роботи Г. Величка «Етнографічна карта русинсько-української нації», під час якої Ф. Вовк наголосив, що «українці (русини, руснаки, рутени, малороси, черкеси тощо) утворюють націю, етнічний характер якої досить добре можна визначити особливостями анатомічними, етнографічними та лінгвістичними» [Bulletins, 1897, с. 149]. Говорячи про антропологічні дослідження українського населення, Ф. Вовк зауважив, що вони дуже нечисельні та недостатні – лише В. Дібольда, А. Краснова, К. Ікова, Ю. Талько-Гринцевича, М. Гільченка, В. Емме тощо, зроблені на підставі вимірів незначної кількості суб'єктів. На основі доступної літератури вчений виявив, що українців виокремлює значна брахікефалія (головний показник варіюється між 82,1 та 84,8), високий зріст (1649–1700 мм, за Дібольдом) та більш темна пігментація (за Емме, у Полтавській губ 19,1% блондинів, 39% брюнетів; за Гільченком, 15,8% блондинів, 31,7% брюнетів, 52,4 – мішаний тип). Слідом за своїми вчителями Е. Амі та Й. Денікером, Ф. Вовк відніс українців, як і чехів, словаків, словенців, сербів та хорватів, до

південно-західної антропологічної групи, які різняться за антропологічним типом від іншої групи – північно-східної, до якої належать, на думку вченого, росіяни, поляки, білоруси, які, в свою чергу характеризуються меншою брахікефалією (суббрахікефалією) та мезокефалією, середнім зростом та світлим пігментаційним комплексом (забарвлення волосся та очей) [Bulletins, 1897, с. 151].

З часом Ф.Вовк зміг підтвердити свої думки, коли почав власну дослідницьку роботу в період тісної співпраці з НТШ у Львові: протягом 1903–1906 рр. вчений проводив польові антропометричні дослідження в Західній Україні (Гуцульщині, Бойківщині, Лемківщині та на Закарпатті). Як дійсний член НТШ по історично-філософській секції, обраний одногolosно на засіданні 1 червня 1899 р., [ЦДІА у м. Львові, спр. 42, арк. 25] Ф.Вовк протягом довгих років був заступником голови Етнографічної комісії Історично-філософської секції НТШ (1898–1905), а потім очолював (1905–1909).

Виділ НТШ (керівний орган) був зацікавлений в утворенні етнологічного осередку при НТШ, метою якого було вивчення з антропологічної та етнографічної точки зору українського населення Західної України. Тому логічно, що у липні 1900 р. він висунув ідею антропологічної експедиції, запропонувавши членам товариства звернутися до Ф. Вовка «за кошторисом та інструкцією щодо збирань антропологічних матеріалів [ЦДІА у м. Львові, спр. 42, арк. 31]. Ці студії були в українському народознавстві принципово новим напрямком. На засіданні історико-філософської секції НТШ у липні 1900 р. М. Грушевським була висунута ідея проведення на території Західної України антропологічної експедиції. Цей задум схвально сприйняли члени секції й ухвалили розпочати підготовчу роботу. 27 лютого 1901 р. С. Томашівський ознайомив

членів секції з листом Ф.Вовка до Етнографічної комісії про потребу антропологічних студій [ЦДІА у м. Львові, спр. 42, арк. 33]. Широке обговорення проблеми дослідження українців з антропологічного боку на спільному засіданні всіх секцій свідчило про важливість цієї роботи не лише для Етнографічної комісії, а й усього Товариства.

Польові дослідження за фінансової (допомога сягала 1000 крон) та технічної підтримки НТШ, особисто І. Франка і, що найголовніше, – місцевої інтелігенції (лікарів, вчителів, священників, дрібних урядовців, котрі являлися респондентами Етнографічної комісії НТШ: людей, «котрі не пожалували ні свого часу, ні чималої іноді праці, щоб полегшити роботу експедиції» [Вовк, 1904, с. 10–13]) – були проведені Ф. Вовком протягом чотирьох літніх сезонів 1903–1906 рр. у Галичині, Бойківщині, Лемківщині, на Буковині, Закарпатті та у Сербії. Всі результати антропометричних pomірів становили власність НТШ [ЦДІА у м. Львові, спр. 4, арк. 10], і відповідно, антропометричні картки зберігалися в архіві товариства.

Експедиція 1903 р. була проведена Ф.Вовком за допомогою вчителя в с. Головах Косівського повіту Луки Гарматія та студента Лейпцизького університету Михайла Русова. З Л. Гарматієм вченого пов'язували тісні стосунки на ґрунті збирання етнографічних колекцій [ЦДІА у м. Львові, спр. 42, арк. 3, 6–7, 16, 20], які вчитель надсилав до Російського музею імператора Олександра III у Петербург.

У Перемишлі Ф. Вовк зняв антропометричні виміри зі 100 військовослужбовців – гуцулів і бойків військового шпиталю, а у Коломиї – з 80-ти осіб. За допомогою отця Івана Попеля у с. Довгополі вчений виміряв та сфотографував ще 30 гуцулів. Протягом 2-х місяців проводилися дослідження у Чернівцях. Згодом, звітуючи на засіданні Етнографічної комісії про попередні підсумки польової роботи, Ф. Вовк відзначив, що гуцули докорінно не відрізняються від загального українського антропологічного типу [Вовк, 1903, с. 14].

13 червня 1904 р. на засіданні Етнографічної комісії НТШ було ухвалено фінансувати та збільшувати субвенції на подальші антропологічні експедиції Ф. Вовка гуцульським краєм. [Сапеляк, 2000, с. 70]. Маршрут експедиції 1904 р. пролягав через Мшанець – Лютовисько – Дидьов – Лікоть – Турочки – Боринь – Висічки – Комарники – Матків – Смерж – Тухольку – Кальне – Лавочне – Славське – Тухлю – Гребенів – Скольне – Синевідськ – Крушельницю – Чернівці – Бродинь – Шипоть – Селетин – Плоска – Сергій – Сторонець-Путилів – Дихтинці – Ясенів-Горішній –

Криворівню – Жаб'є і мав на меті дослідити антропологічний тип бойків та гуцулів (буковинських), а також ставилося завдання виявити перехідну антропологічну зону від гуцулів до бойків. Свої дослідження вчений проводив у супроводі Івана Франка та докторанта віденського університету Зенона Кузелі. Маршрут експедиції був складений так, що Ф. Вовку вдалося зібрати матеріал майже з усіх Карпат, виключаючи невелику частину Бойківщини та Лемківщину, якій дослідник планував присвятити окрему експедицію.

Експедиція 1905 р. (вона складалася з Ф. Вовка та З. Кузелі) продовжила попередні дослідження 1904 р. Бойківщини «на північ від Стрийсько-Лавочнянської залізниці» [Вовк, 1905, с. 22], а також визначила новий маршрут: між залізничними лініями Стрий – Лавочне – Мукачево та Станіслав (Івано-Франківськ) – Ясіня – Сигот з метою «вслідити етнічний перехід від Бойків до Гуцулів у Галичині і з другого боку зробити антропологічні студії на угорських Гуцулах і Бойках, які досі ще ніким не були й початі» [Вовк, 1905, с. 22]. Стосовно останнього питання Ф. Вовку багато в чому допоміг закарпатський священник о. Юрій Жаткович, відомий у колі етнологів як дослідник етнографії закарпатських українців. Він першим подав описову антропологічну характеристику «верховинців» як народ «високий, сухорлявий і кустьоватий, жовтоє волосся і сірі очі має», а «долишняків» – «середнього зросту, сухорляві, мають чорне волосся і чорні очі» [ВРФ ІМФЕ, спр. 40]. Жатковичеві Ф. Вовк висловив особливу подяку у своїй майбутній монографії «Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини», вміщеній у 10 томі «Матеріалів до українсько-руської етнології». Під час експедиції 1905 р. вчений виміряв 148 гуцулів і зробив більше 300 світлин як антропологічних, так і етнографічних. Загалом у 1905 р. було зібрано 299 антропометричних карток серед гуцулів та бойків. Під час звіту на секції НТШ Ф.Вовк подав стосовно гуцулів дані пересічного зросту (1693 мм), головного показника (84,6 – брахікефали), пігментацію волосся (83,7% темного, 10,1% мішаного, 6,0% світлого) та очей (61,4% темного, 16,2% мішаного, 22,2% світлого).

Експедиція 1906 р. (серпень – вересень) мала на меті дослідити антропологічні та етнографічні особливості Лемківщини. Західнокарпатська етнографічна група лемків півостровом вступає на польську та словацьку етнічні території. Мета антропологічної експедиції – довести спорідненість лемків із західними українцями, а відтак, й усім українським народом. Експедиція складалася з

Ф. Вовка, З. Кузелі та професора української гімназії в Коломиї доктора Івана Раковського. Мали бути дослідженими всі «найважливіші долини» [ЦДДА у м. Львові, спр. 82, арк. 1]. Члени експедиції вирішили обстежити край «від сіл, положених найдальше на захід і полудне, аж до долини Сяну» [ЦДДА у м. Львові, спр. 82, арк. 1]. Інструментарій, замовлений у Цюріху, наздогнав експедицію у Новому Санчі. Було зібрано близько 150 точних антропометричних вимірів, а також коло 400 фотографій. Польові нотатки, окрім керівника експедиції, вів також І. Раковський, який на засіданні Етнографічного відділу назвав Ф. Вовка «одним з нечисленних авторитетів сучасної антропології». 21 вересня 1906 р. Ф. Вовк подав звіт про експедицію в Лемківщину на засіданні Етнографічної комісії [ЦДДА у м. Львові, спр. 42, арк. 68].

Щорічні звіти своїх експедицій Ф. Вовк виголюшував також на засіданнях паризького Антропологічного товариства, як, наприклад, «Rapport sur les voyages en Galicie orientale et en Bukovine en 1903–1904» (Звіт про подорож до Східної Галичини та Буковини 1903–1904 рр.), а також зробив підсумкове повідомлення щодо антропології мешканців Карпат [Volkov, 1905, с. 460].

Загалом протягом антропологічних експедицій під егідою НТШ вченому вдалося отримати антропометричні бланки з 726 осіб. Результатом антропологічних досліджень автора стала підсумовуюча стаття «Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. Гуцули» [Вовк, 1908, с. 1–39]. У ній Ф. Вовк висунув тезу про приналежність гірського українського населення південно-східних Карпат до високорослої темнопігментованої брахікефальної (круглолової) адриатичної раси, поширеної серед південних слов'ян. Програма вимірів проводилася за інструкціями французького антрополога П. Брока з певними спрощеннями, здійсненими Ф. Вовком за підтримки професора паризької антропологічної лабораторії при Школі вищих досліджень доктора Л. Манувріє. Кожна анкета окрім антропометричних даних містила відомості про вік виміряної особи, її професію, а також фотографії фас та профіль. Загалом було зроблено більш ніж 1,5 тис. антропологічних та етнографічних фотографій. Метою монографії «Антропометричних дослідів українського населення Галичини, Буковини й Угорщини» було виявлення антропологічного типу гуцулів та порівняння отриманих даних з вимірами сусідніх покутян, лемків та бойків.

Досліджуючи антропологічний тип гуцулів, автор отримав такі дані: пігментація волосся зага-

лом темна (84,44% серед чоловічого населення та 75,0% серед жіночого), що ж до очей, то переважає темна і мішана (загалом у чоловіків 80,0%, жінок – 71,15%). Спостерігаючи зв'язок пігментації волосся та очей, Ф. Вовк отримав, виходячи із своїх цифр, що в осіб із світлим волоссям очі переважно також світлі, в осіб із каштановим волоссям – майже порівну світлі та мішаних з темними разом, нарешті, в осіб із темним волоссям очі здебільшого темні також. Зріст у гуцулів переважно вищий за середній – 1694 мм (відсоток високого разом із відсотком вище від середнього становить 74,4%). Стосовно головного показника, автор вказує на незаперечну брахікефалію (84,7 для чоловіків та 84,4 для жінок). Ніс здебільшого прямий, носовий показник 72,0 (для жінок – 69,6), котрий за рубрикацією Топінара та Денієра відповідає мезоринії (для жінок – лепторинії). Маючи вищенаведені цифри пігментації волосся та очей, зросту та головного показника, вчений вбачає «загальний і цілком виразний тип», котрий «складається з високого зросту, короткоголовості і темного кольору волосся й очей» [Вовк, 1999, с. 550], а домішки не становлять помітної дисгармонії у загальному гуцульському типі.

У січні 1906 р. Федір Вовк одержав офіційний дозвіл російського уряду повернутися до Російської імперії, але із заборонаю мешкати в Україні [Носов, 1928, с. 1]. Наразі Ф. Вовк оселився в Петербурзі та став консерватором Етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III. Матеріали для українського відділу Ф. Вовк на кошти музею почав збирати ще 1904 р. під час подорожей Галичиною. У зв'язку з тим, що робота, яка велася Ф. Вовком у музеї, мала етнографічний характер, детально зупинятися на діяльності вченого в цій установі ми не будемо.

З 1 січня 1907 р. вчений був призначений приват-доцентом по кафедрі географії та антропології Сангт-Петербурзького університету за освітнім цензом доктора природничих наук Паризького університету Сорбонни, а 20 лютого 1907 р. почав читати по цій кафедрі курси анатомічної антропології, передісторичної археології та порівняльної етнографії. Курс анатомічної антропології був обов'язковим, а з етнографії – рекомендованим. Викладаючи антропологію, Ф. Вовку вдалося згуртувати навколо себе студентську молодь і створити нову антропологічну школу за західноєвропейським зразком. Навколо Ф. Вовка гуртуються П. Сфименко, С. Сергель, С. Руденко, В. Сахаров, Д. Золотарьов, Л. Чикаленко, Б. Крижановський, О. Алешо, А. Носов, Є. Артюхов та інші студенти і молоді науковці. Тривале перебування Ф. Вовка за кордоном великою мірою відбилося на характері

його наукової роботи, методиці викладання матеріалу в галузі антропології, етнології та археології. Студенти Санкт-Петербурзького університету, слухаючи курси Ф. Вовка, відчували у викладі лектора «дух французької школи» [Носов, 1930, с. 25]. За словами Левка Чикаленка, що належав до наймолодшої генерації учнів Ф. Вовка, останній відрізнявся цікавою педагогічною рисою: дуже швидко допускав своїх учнів до найвідповідальнішої роботи, звертаючи найбільшу увагу на загальну природознавчу освіту. Ф. Вовк вважав студента готовим до антропологічних студій тільки тоді, коли слухач добре освоїв практичні роботи з хімії та порівняльної анатомії [Чикаленко, 1919, с. 16]. Його учні ще зі студентської лави відряджались у самостійні етнографічні, антропологічні експедиції (В. Сахаров у Волинську губернію, С. Руденко – у Тобольську, А. Петров – в Уфімську, Д. Золотарьов – Ярославську, Л. Капіца – в Архангельську, С. Теплоухов – на Урал, О. Алешо – на південь від озера Ван, С. Сергель – до Норвегії) та на археологічні розкопки (П. Єфименко, В. Сахаров, Л. Чикаленко у Мізин). До того ж, за словами сучасників, Ф. Вовк охоче ділився своїми знаннями і думками з кожним, хто виявляв свою зацікавленість в антропології. Така комунікативна риса полегшувала зближення Ф. Вовка з молоддю і давало можливість з легкістю знаходити йому співробітників для наукових планів. Ці ж студенти допомогли Ф. Вовку здійснити давню мету: розпочати систематичне антропологічне дослідження українського народу.

Наступний етап організаторської діяльності Ф. Вовка в царині української антропології пов'язаний з керуванням Російським Антропологічним Товариством при Санкт-Петербурзькому університеті, члени якого – здебільшого студенти-слухачі Ф. Вовка по університету (О. Алешо, Є. Артюхов, В. Баталін, Г. Бонч-Осмоловський, П. Єфименко, Д. Золотарьов, Л. Капіца, М. Кондрашенко, Б. Крижановський, М. Лебедев, Г. Манізер, А. Носов, М. Пахлов, С. Петров, І. Раковський, С. Руденко, В. Сахаров, С. Сергель, П. Соколов, С. Теплоухов, В. Троїцький, Н. Устьрецький, В. Хечинов, Л. Чикаленко) – допомагали у збиранні антропометричної інформації на території Курської, Воронізької, Волинської, Київської, Подільської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній, а також на Кубані. Підсумком організованих Ф. Вовком наукових досліджень в галузі антропології стала узагальнююча частина «Антропологічні особливості українського народу», що була вміщена у збірнику «Український народ в его прошлом и настоящем» (1916 р.).

Основу цієї роботи склали матеріали, зібрані Ф. Вовком та його учнями під час польових експедицій майже по всій території України та суміжних територій компактного проживання українців (Кубань, Курщина, Вороніжчина). Додатком до цієї роботи стала впорядкована мапа антропологічних типів українців.

На підставі аналізу варіацій головних морфологічних ознак більше 40 територіальних груп Ф. Вовк умовно поділив Україну на три регіони:

– *північна смуга*, що займає Курщину, Чернігівщину, північну Київщину (Радомишльський р-н), північну Волинь і Холмщину. За Вовком, українці північної смуги волосся й очі мають «досить ясні», їх пересічний ріст близький до середнього, вони переважно брахікефали, середньолиці, ніс досить широкий, часто з увігнутим профілем.

– *середня смуга*, що обіймає Воронежщину, Харківщину, Полтавщину, Київщину, північне Поділля, південну Волинь, східну Галичину (крім Гуцульщини, південної Бойківщини, а також Закарпаття). Українці середньої смуги більш темнопігментовані, зріст вищий середнього і наближується до високого зросту, форма голови майже брахікефальна, лице середньо-широке, а ніс вузький з переважно прямою спинкою носа.

– *південна смуга*, до якої належать південна Бойківщина, Гуцульщина, південне Поділля, Херсонщина, Катеринославщина (Дніпропетровщина), Закарпаття, Таврія й Кубань. Українці південної смуги – високі брахікефали з ще більш темним забарвленням очей та волосся, лице середньошироке, ніс вузький і переважно рівний.

Загалом же антропологічний тип українців визначається вченим темним кольором волосся та очей, високим зростом, брахікефалією, або круглоголовістю, вузьким обличчям з прямою формою спинки носа («ніс рішуче прямий»). Ф. Вовк акцентує увагу на морфологічній спорідненості українців з південними та західними слов'янами, фактично повторюючи на розширеному матеріалі свої попередні висновки 1906 р. [Волков, 1906]. Принагідно зазначимо, що щисновки Ф. Вовка про відносну морфологічну однорідність українського народу витримали випробування часом і були підтверджена й більш пізніми антропологічними дослідженнями 70–90-х рр. ХХ ст, [Сегеда, 2001; Алексеева, Дяченко, 2000] здійсненими із залученням новітніх антропологічних методик, зокрема, гематології, одонтології та дерматогліфіки. За новітніми одонто- та дерматогліфічними комплексними дослідженнями на території України виявлено чотири регіональні антропологічні варіанти (зони) – північна, центральна, карпатська

та південна [Сегеда, 2001, с. 102]. Попри виділення окремих варіантів, «антропологічна диференціація українців має помірний характер» [Сегеда, 2001, с. 125], фіксується відсутність різких відмінностей між окремими територіальними групами. Помилковим було твердження Ф. Вовка щодо брахікефалії, начебто притаманної предкам сучасних слов'янських народів, а відтак і українців. Так, краніологічні матеріали з середньовічних слов'янських могильників вказують на те, що більшості черепів давніх некрополів властива мезо- та доліхокефалія [Алексеева, 1973, с. 52, 54–55, 58]. За даними сучасних антропологів, процес брахікефалізації розпочався близько середини I тис н.е. [Сегеда, 1994, с. 73].

Порушене вченим питання про морфологічну спорідненість українців з південними слов'янами

та відмінність від росіян та білорусів було згодом засвідчене радянським антропологом Т. Алексеевою. За висновками С. Сегеди, українцям на антропологічній мапі Східної Європи належить проміжне положення, а за комплексом дерматогліфічних та одонтологічних ознак вони тяжіють до південних слов'ян, на що свого часу вказував і Федір Вовк.

Підводячи підсумки, можемо констатувати, що науково-практична діяльність Ф. Вовка в царині української антропології полягала, насамперед, в організації по всій Україні антропологічних експедицій із залученням до них наукової молоді. Ці експедиції дали вченому антропометричний матеріал, на основі якого Ф. Вовк обґрунтував свої погляди на антропологічний склад українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

ВРФ ІМФЕ. Ф. 29-2. Етнографічна комісія при НТШ у Львові.

ЦДІА у м. Львові. Ф. 309. Фонд НТШ.

Алексеева Т.И. 1973. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М.: Из-во МГУ.

Алексеева Т.И., Дяченко В.Д. 2000. Антропологический облик // Украинцы. – М.: Наука. – С. 55–62.

Вовк Ф. 1903. Справозданє з антропологічних екскурсій д. Федора Вовка // Хроніка НТШ. – Ч. 16. – С. 14.

Вовк Хв. 1904. Справозданє антропологічної експедиції д. Хв. Вовка // Хроніка НТШ. – В. 4. – Ч. 20. – С. 10–13.

Вовк Хв. 1905. Справозданє етнографічної експедиції 1905 р. // Хроніка НТШ. – Вип. 3.

Вовк Хв. 1908. Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. І. Гуцули // МУРЕ –Т. X. – С.1–39.

Вовк Ф. 1999. Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. І. Гуцули // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів: Інститут народознавства НАН України. – Т. 1. – С.535–574.

Волков Ф. Украинцы в антропологическом отношении // Украинский вестник. – №6. – 1906.

Носов А. 1928. Ф.К. Вовк і українська наука // Антропология. – К.

Носов А. 1930. Проф. Ф.К. Вовк в українській археології (1847–1918–1928) // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – Т. 1. – К.

Сапеляк О. 2000. Етнографічні студії в НТШ (1898–1939 рр.). – Львів: Ін-т народознавства НАН України.

Сегеда С. 1994. Антропологічна спадщина Ф. Вовка в світлі сучасних антропологічних даних // Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу. – К.: Фотовідеосервіс.

Сегеда С. 2001. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К.: вид-во імені Олени Теліги.

Чикаленко Л. 1919. Хведір Кіндратович Вовк як передісторик. Відбитка. – К.

Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris. Séance du 19 mars. – P. 149. – 1897.

Volkov Th. 1905. Fait une communication sur l'anthropologie des Karpates // Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris. – Т. 6.

O.G. Taran

SCIENTIFIC AND PRACTICAL ACTIVITY OF F. VOVK IN THE FIELD OF UKRAINIAN ANTHROPOLOGY

Summary

Article outlines the directions and results of scientific-practical activity of Th.Vovk in the field of Ukrainian anthropology. Anthropological expeditions organized all over Ukraine and enlisted cooperation with young scientists provide Th.Vovk with valuable anthropometric data formed the foundations of his views on anthropological structure of Ukrainians.